

FE'L NISBAT KATEGORIYASINING SHAKLLANISH USULLARI

*Satullaeva Nargiza Jalgasbaevna – Qoraqalpoq davlat universiteti
Ingliz tili va adabiyoti kafedrasi assistenti*

Passiv nisbat shakllaridan foydalanish ularning turli nutq tuzilmalarida ishlashiga ham bog'liq. Shunday qilib, L.A. Serebryakova tomonidan olib borilgan statistik tahlillarga ko'ra passiv qo'shma shakllar nasrda, she'riyatda, jurnalistikada ko'proq qo'llaniladi [Serebryakova 1974: 173].

Tarkibiy jihatdan boshqacha interpretatsion tekislikda biz refleksivlik kategoriyasiga birlashtirilgan refleksiv fe'llarni ko'rib chiqamiz. Ularning izolyatsiyasining rasmiy belgisi postfiks bo'lib, u azob nopassiv ma'noga ega.

Nisbat va o'rtasidagi qarama-qarshilik, avvalambor, ularning har xil maqomiga bog'liq. Aksariyat tilshunoslar passiv nisbat shakllaridagi postfiksni fleksiya affiks deb hisoblaydilar va shu bilan nisbat kategoriyasini fleksion kategoriya sifatida fe'llarning qarama-qarshi bo'lishidan turli xil semantik va hosila kategoriyalarini hosil qiladilar. A.V.Bondarkoning so'zlariga ko'ra "bizning oldimizda grammatik identifikatsiyaga ega bo'lishiga qaramay, maxsus shakllar tizimiga asoslanmagan leksiko-grammatik kategoriyalar mavjud. Bunday holda, u, xususan, refleksiv fe'llarning barcha toifalari, passiv ma'noga ega shakllanishlardan tashqari, fe'llar yoki har doim faqat aktiv nisbat ma'nolaridan iborat bo'lishidan iboratdir." Shu bilan birga, ularning grammatikadagi periferiyasini qayd etib, u "grammatikaga (xususan, nisbat kategoriyasiga) nisbatan so'z yasashni ta'minlovchi kategoriyalarning periferiyasi ularning lisoniy tashkiloti tabiatida, aslida qator grammatik shakllar tizimida kategorial ma'nolarning birlashuvi emas, balki so'zma-so'zlarning individual, ba'zan juda kichik guruhlari uchun nisbat xususiyatlarning keng "dispersiyasi" mavjud "[Bondarko 1971: 242-243].

Ushbu yondashuv, ma'lum ma'noda, og'zaki harakat tarzlari bilan vaziyatga o'xshaydi. Grammatik kategoriya bo'yicha harakat tarzlari asosida ajralib turadigan shaklga o'xshab, nisbatni refleksiv fe'llarning grammatiklashgan kategoriyasi, obyekt va subyektning o'zaro bog'liqlik kategoriyasi, deb hisoblash mumkin, bu yerda passivlik faoliyat ma'nosini ifodalaydi.

O'timli fe'llardan nisbat shakllarini yaratish muntazamligi va sezilarli darajasi passiv ma'noda bo'lgan refleksiv shakllarsiz ularni amalga oshiriladigan harakatning subyekt va obyektga munosabatini ifodalovchi grammatik vosita sifatida ajratib qo'ydi va shu bilan nisbat ma'nolarini yetarli bo'lmagan muntazam oppozitsiyasiga qarshi qo'ydi. Oppozitsiyaning grammatik maqomi keyinchalik o'z a'zolarini bir xil fe'lning shakllari sifatida belgilashga imkon berdi.

Harakat usullari singari, refleksiv fe'llar ham lisoniy birliklardir. Biroq, harakat usullari kabi, derivatsiyaning mohiyatini aniqlash muhim ahamiyatga ega: biz modifikatsiya so'z yasashi bilan yoki mutatsion so'z yasash bilan shug'ullanayapmizmi, buni aniqlab olishimiz zarur. Bizning fikrimizcha, takrorlanish ko'proq ishlab chiqaruvchi va hosil bo'lgan birikmalar o'rtasida munosabatlarning modifikatsiyalash xususiyatiga qaratilgan.

Denotativ ma'noda bizda xuddi shunday harakatlar (jarayonlar, holatlar yoki xususiyatlar) mavjud bo'lib, ularning modifikatsiyasi so'zlovchining subyekt-obyekt munosabatlari nuqtayi nazarining sinishi bilan bog'liq. Ammo nisbat asosan interpretatsiya qiluvchi xarakterga ega bo'lsa, unda biz qaytarishni asosan aks ettiruvchi (semantik) xarakterga ega kategoriya deb bilamiz, bu, albatta, modifikatsiyalash, izohlash tomonini istisno qilmaydi, bu ham anglash va interpretatsiya subyekt va obyektning o'zaro munosabatlarini ma'lum bir o'tkinchi harakatda faol ravishda sinishi ustiga qo'yilgan. Boshqa hollarda, subyektning obyektga ta'siri shunchalik faolki, bu bizga harakatni uning doimiy xususiyati, obyektidan ajralishda fe'lining doimiy xarakteristikasi va boshqalar sifatida tushunishga imkon beradi. Boshqacha qilib aytganda, refleksiv shakllardada takrorlanishning o'ziga xos usullari, reflektiv harakat usullari bo'lib chiqadi, ular uni aks ettiradigan va izohlaydigan, xuddi harakatni subyektga "qaytaradigan" kabi. Takroriy shakllanishning semantik asosi sifatida o'timsizlik usullari mavjud bo'lib, ularning semantik mohiyati lingvistik adabiyotda harakat tushunchasining mantiqiy obyektga munosabatini lingvistik interpretatsiya qilish bilan bog'liq. A.V.Bondarkoning ta'kidlashicha "refleksiv fe'llarning umumiy ma'nosi o'timsizlik ma'nosidir" [Bondarko. 1976: 238]. Shu bilan birga, u to'g'ri refleksiv yoki o'zaro refleksiv kabi fe'llarning aniq hosil qiluvchi kategoriyalarini emas, balki til tizimidagi barcha refleksiv fe'llarning barcha qaytarib bo'lmaydiganlarga nisbatan oppozitsiyalashni anglatadi. Bundan tashqari, bu juda muhim, bu qarama-qarshilik, deydi, A.V.Bondarko, "tilning grammatik (morfologik) tizimi sathiga ishora qiladi, bu yerda har qanday refleksiv fe'l morfologik jihatidan bu belgi bilan tavsiflanmaydi". To'g'ri, refleksiv/refleksiv bo'lmagan fe'llarning qarama-qarshiligini grammatiklashuv darajasini o'timsizlik asosida baholagan holda, u "garchi til tizimida bu qarama-qarshilik har qanday refleksiv fe'lining alomati borligi ma'nosida so'z birikmasi ustida turganday tuyuladi. O'timsizlik shunga qaramay, bu qarama-qarshilikning haqiqiy mavjudligi hosila munosabatdagi o'ziga xos refleksiv va refleksiv bo'lmagan fe'llarning nisbati bilan bog'liq ... Biz bu yerda turli xil so'zlar shakllarining qarama-qarshiligi bilan shug'ullanmoqdamiz» [Bondarko 1976: 239].

Shunday qilib, bizning fikrimizcha, A.V.Bondarkoning muhim jihati – bu fe'l ma'nolari oppozitsiyasining holati – grammatikaga yaqin takrorlanish. Darhaqiqat, real va passiv nisbatning oppozitsiyasi bilan ifodalanadigan nisbat munosabatlarning grammatiklashtirish darajasi va haqiqiy nisbat doirasida qaytarib bo'lmaydigan va takrorlanadigan strukturalarning oppozitsiyasi tomonidan taqdim etilgan sintaktik va semantik munosabatlar boshqacha. Birinchi holda, maksimal, bu nisbat jihatidan oppozitsiyani aslida grammatik, asosan izohlovchi semantika bilan belgilashga va uni tarz(vid) kabi grammatik kategoriya bilan bir qatorda ko'rib chiqishga imkon beradi. Ikkinchi holda, grammatikalizatsiya darajasi pastroq bo'ladi, bu og'zaki harakat usullari kabi refleksiv munosabatlarni aks etuvchi fe'l xususiyatini ifodalaydi, lekin ularning semantikasi izohlovchi qismga ega. Aynan shu narsa, so'z tizimida emas, balki harakat usullari va takrorlanish usullarini hisobga olishga ta'sir qiladi, garchi aniqrog'i ularning leksik sohadan grammatik aloqa sohasiga o'tish zonasi, so'z boyligi va grammatikaning kesishgan joyi grammatikada ko'proq namoyish etiladi.

Адабиётлар:

1. Серебрякова Л.А «Функционирование глагольных категорий в современном русском литературном языке (Опыт стат. анализа)» Горький [1974: 173].
2. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола (значение и употребление)// Пособие для студентов. – М.: Просвещение, 1971. – 239 с. [1971 242-243].
3. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. – М.: Наука, [1976. 238].